

LIUDMIL GETOV, *Amfori i amforni pečati ot Kabile (IV-II v. pr. n. e.)*, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, Sofia, 1995, 204 p.

Lucrarea de față își propune prezentarea materialului amforic și în special a ștampilelor amforice descoperite de-a lungul anilor într-un important centru politic din interiorul Traciei epocii elenistice: Kabyle. Față de prima publicare a acestui gen de material în primul volum al monografiei dedicate acestui centru¹, cartea pe care o prezentăm reprezintă un real progres, datorat nu numai sporirii considerabile a descoperirilor și documentării superioare a autorului (membru al colectivului de cercetare de la Kabyle încă din 1972), ci și marilor progrese înregistrate de studiul ștampilelor amforice pe plan mondial.

Concepută ca teză de doctorat, lucrarea este împărțită în trei părți inegale. După un *Cuvânt înainte* (p. 5–7), urmează *Partea I. Cercetări privind ambalajul amforic. Stadiul actual și perspectivele. Probleme de metodologie* (p. 9–14), cu o succintă trecere în revistă a importanței domeniului, a contribuțiilor celor mai valoroase ale învățaților străini și bulgari, a limitelor cercetării vieții economice prin prisma descoperirilor de ștampile amforice – datorate restricțiilor specifice impuse de această disciplină. Acestea din urmă sunt legate de faptul că nu toate centrele exportatoare de produse în amfore aveau și practica ștampilării sistematice a recipientelor; în al doilea rând, „coeficientul de timbraj” al amforelor era diferit de la un centru la altul și de la o epocă la alta²; în al treilea rând, capacitatea standard a amforelor era și ea diferită, pentru a

nu mai aminti faptul că existau mai multe asemenea capacități standard, precum și amfore divizionate în fiecare centru, iar prețurile produselor exportate nu erau aceleași. Reamintirea acestor limite ale cercetării este întotdeauna utilă, pentru a ne da seama de caracterul cu totul relativ al oricăror încercări de analiză „statistică” a raporturilor cantitative între produsele importate de un anumit centru pe baza descoperirilor de ștampile și chiar a contabilizării fragmentelor semnificative. Autorul remarcă ponderea (cu totul minoră a amforelor neștampilate (10 – 15% din total) provenite din centre precum Corint, Chios, Chersones, „Soloha I” sau „Ust’- Labinsk”. Ar fi fost interesant, în legătură cu această problemă, ca autorul să fi urmărit ponderea amforelor neștampilate din centrele care practicau ștampilarea sistematică față de amforele ștampilate din aceleași centre³.

Partea a II-a. Ambalajul amforic de la Kabyle (p. 15–112) este cea mai voluminoasă și cuprinde prezentarea ambalajului amforic, cu catalogul comentat al ștampilelor și descrierea amforelor neștampilate.

În catalog, ștampilele sunt grupate pe „clase” (centre de producție). Fiecare clasă formează un subcapitol, unde, înaintea catalogului, este prezentată o caracterizare succintă a ștampilelor și amforelor centrului respectiv, cu stadiul actual al cercetării și cu eventualele elemente noi aduse de prezentul catalog; apoi ștampilele sunt publicate în ordinea

¹ N. Tanceva Vasileva, *Amfornite pečati ot Kabile*, în *Kabile I*, Sofia, 1982; o versiune a aceleiași studiu a fost publicată anterior în *Arheologija Sofia* 4, 1975, p. 23–30.

² Aici (p. 13 și n. 3) autorul face o confuzie când afirmă că la Cnidos (?) și Cos ștampilarea era sporadică, cu trimiteri la I. B. Brașinski, *Metody issledovanija antičnoj trgovli (na primere Severnogo Pričernomor’ja)*, Leningrad, 1984, p. 51 (de fapt p. 54–55). Raportul de 1:5 sau 1:6 amfore ștampilate se

refera la Heraclea Pontică și Sinope, coeficient de altfel contestat de alți cercetători ruși. La Cos ștampilarea era într-adevăr sporadică, cf. J.-Y. Empereur, *BCH* 106, 1982, 1, p. 226–227 – depășind cu puțin 1%. În schimb, la Cnidos se poate vorbi de o ștampilare sistematică asemănătoare celei de la Rhodos, mai ales în sec. II a.Chr.

³ De exemplu în cazul amforelor rhodiene, unde obiceiul ștampilării fiecărei amfore nu se generalizase încă la sfârșitul sec. IV și până în ultimul sfert al sec. III a.Chr.

alfabetică a numelor înscrise în legendă, uneori separate pe categorii (la Thasos – întâi ștampilele timpurii și apoi cele recente; la Rhodos – întâi ștampilele de eponimi și apoi cele de fabricant). Pentru fiecare ștampilă sunt date proveniența, numărul de inventar (sau numerele în cazul dubletelor), locul de descoperire, întregirea legendei, detalii privind elementele stilistice și paleografice, analogiile cunoscute, datarea curentă. Pentru ștampilele deja publicate se face trimiterea la publicațiile originale, adesea cu corectarea lecturilor. Fiecare număr din catalog este ilustrat prin fotografie în mărime naturală (284 poziții), deși în mai multe cazuri este vorba de aceeași ștampilă.

În general, prezentarea catalogului se situează la un bun nivel științific, lecturile sunt corecte, iar autorul dovedește stăpânirea bibliografiei de specialitate esențiale (inclusiv manuscrisul tezei de doctorat a lui B. N. Grakov și celebrul IOSPE III) până la nivelul anului 1986 – conform *Listei bibliografice* (p. 125 – 138). Există și unele scăpări regretabile, pe care le vom aminti la timpul potrivit. Cercetarea ștampilelor amfice a făcut între timp progrese serioase, ceea ce ne permite astăzi să aducem unele completări și adăugiri pe marginea catalogului publicat.

Clasa *Thasos* cuprinde 90 ștampile, dintre care 15 aparțin tipului timpuriu (cu două nume, subgrupele D–F după Yvon Garlan), iar 75 (din 93 descoperite) tipului recent. Autorul folosește datările lui Y. Garlan (pentru grupa veche) și M. Debidour (pentru grupa recentă). Trebuie spus însă că aceste datări sunt încă provizorii și chiar parțial contradictorii. Astfel, grupa A a tipului recent după Debidour ar începe pe la 345 a.Chr. Aceasta vine în contradicție cu datarea propusă recent de Garlan (și pe care autorul o și amintește la p. 18 și n. 6), după care începutul acestui tip nu poate fi mai vechi de 335 a.Chr.⁴. La Kabyle,

cel mai bine reprezentate sunt ștampilele din grupele II și III după Debidour, B și C după Garlan. Se remarcă raritatea ștampilelor databile în grupele V și VI precum și absența totală a celor din subgrupele IV și VII. În ceea ce privește tipologia amforelor thasiene este de avut acum în vedere excelentul studiu al lui Y. Grandjean⁵.

Clasa *Rhodos* este și ea bine reprezentată (111 exemplare, dintre care 90 publicate – 59 de eponimi și 31 de producători, nr.91–179). Nu cunoaștem motivele pentru care autorul pare să ignore existența perioadei VII a ștampilelor rhodiene (p. 41), databilă între cca 80 – al treilea sfert al sec. I a.Chr.⁶. Sunt reprezentate cu precădere perioadele I – III (majoritatea însă din perioada II), o singură ștampilă aparținând perioadei IV (cca 175 – 146 a.Chr.). În ceea ce privește repartiția cronologică a magistraților eponimi reprezentați pe ștampile, cercetările din ultima vreme permit o revizuire a datei propuse de Virginia Grace pentru trecerea la menționarea lunilor (240 a.Chr.). După cum arătam într-un studiu recent, numărul eponimilor din perioada II a devenit prea mare pentru intervalul de timp atribuit acestei grupe (cca 240–210 a.Chr.), încât astăzi putem admite că menționarea lunilor pe ștampile apare cel mai târziu pe la 246 a.Chr.⁷.

Iată acum câteva precizări pe marginea catalogului:

– nr. 94 – ștampila rectangulară cu bustul stilizat al lui Helios a eponimului *Agesippos* aparține atelierului lui *Theodoros*, la fel cu nr. 101 (eponim *Aristeus*), 115 (eponim *Kallikratidas I*), 129 (eponim *Xenaretos*) și 145 (eponim *Philon(i)das*)⁸.

– nr. 95 – ștampila circulară a eponimului *Ainetor* aparține atelierului lui *Damokrates*, după cum o dovedește o piesă similară (cu altă lună) descoperită în tumulul A de la Murighiol. Eponimul a fost datat ipotetic la cca 194 a.Chr.⁹, ca succesori probabil al lui *Agemachos* (aici nr. 91–92).

⁴ Y. Garlan, *Journal des savants*, juillet-décembre 1993, p. 149–181, în special p. 169. Alături de prezentarea descoperirilor din noul atelier de la Kounophia, întâlnim aici noi propuneri de încadrare cronologică a diferiților eponimi, în special pe baza noilor ștampile surfapate identificate.

⁵ Y. Grandjean, *BCH* 116, 1992, 2, p. 541–584.

⁶ V. Grace, M. Savvastianou Petropoulakou, *Exploration archéologique de Délos*

27, 1970, p. 301; J.-Y. Empereur, A. Hesnard, în *Céramiques hellénistiques et romaines II*, Bordeaux, 1987, p. 19.

⁷ N. Conovici, M. Irimia, *Dacia*, N.S. 35, 1991, p. 160, n. 2.

⁸ M. Nilsson, *Timbres amphoriques de Lindos*, în *Exploration archéologique de Rhodes V*, Copenhaga, 1909, p. 155, n. 2; V. Grace, *Hesperia* 32, 1963, p. 326 și n. 17.

⁹ V. Lungu, *Dacia*, N. S. 34, 1990, p. 211. 214 și 216, tab. II, fig. 1/5a–5b.

– nr. 96 – *Ainesidamos II* (an intercalar), a fost datat de V. Lungu la cca 192 a.Chr.¹⁰.

– nr. 99–101 – eponimul *Aristeus* poate fi considerat acum drept unul dintre primii din perioada II, el fiind cunoscut pe o ștampilă cu mențiunea lunii descoperită la Semenovka¹¹. Nr. 99 are o analogie perfectă la Satu Nou¹².

– nr. 102 – eponimul *Archidamos*, fiind posterior complexului de la Villanova și anterior eponimilor datați de Grace la sfârșitul loturilor de la Pergam și Middle Stoa din Atena (cca 188–176 a.Chr.), poate fi datat mult mai strâns decât limitele perioadei III. Autoarea citată îl plasa la 192, iar V. Lungu la 191 a.Chr.¹³.

– nr. 103 – eponimul *Archokrates* fiind prezent în complexul de la Villanova (cu fabricantul *Aristos*) se datează la cca 199–195 a.Chr.¹⁴.

– nr. 105–107 – eponimul *Daemon*, plasat de obicei către sfârșitul perioadei I este atestat, după cum ne informează autorul, și pe ștampile cu mențiunea lunii (IOSPE III, 1664–1665). Dacă lectura este corectă, înseamnă că și acest eponim trebuie plasat la începutul perioadei II, ca și *Aristeus*.

– nr. 108 – ștampila cu numele eponimului *Eukles* (perioada IIa), a producătorului *Zenon I* și cu monogramă, permite apropierea eponimului citat de magistratul *Hexakestos* de la sfârșitul perioadei I, după o ștampilă de același tip descoperită la Delos¹⁵.

– nr. 161 – pentru producătorul *Hieroteles*

cunoaștem acum atelierul, situat la Hisaronu în *periarhodiană* din extremitatea estică a peninsulei Datça (Cnidos) precum și o mare parte a ștampilelor sale¹⁶.

– nr. 165 – producătorul *Kreon* apare însoțit de mențiunea lunii și pe o ștampilă de la Histria, având ca pereche o ștampilă a eponimului *Philokrates*, de la începutul perioadei IIa¹⁷.

– nr. 175 – este vorba mai curând de eponimul *Pausanias II*, de la începutul perioadei IIa decât de un producător din perioada I. Numele său apare în nominativ pe ștampile produse în atelierele lui *Hieroteles*¹⁸, fapt remarcant și de autor la nr. 146 (p. 61).

Clasa *Sinope* este slab reprezentată la Kabyle, cu doar 5 exemplare ștampilate (nr. 180–183, 185; nr. 184 este o ștampilă de Chersones). Cronologia ștampilelor sinopeene cunoaște în ultima vreme modificări substanțiale, datorită mai multor cercetători precum V. I. Kaț¹⁹, N. F. Fedoseev²⁰, Y. Garlan²¹ și autorul acestor rânduri²², astfel încât vechea cronologie a lui B. N. Grakov poate fi abandonată. În ceea ce ne privește, am menținut împărțirea pe grupe, păstrând pe cât este posibil ceea ce rămâne valabil din observațiile lui Grakov. Dar conținutul grupelor a fost în întregime revizuit ținând seama de noile descoperiri, de contextele arheologice cunoscute, și am propus renunțarea la grupa a VI-a, deoarece o mare parte a magistratilor înscrși acolo aparțin în realitate altor grupe.

¹⁰ *Ibidem*, p. 211.

¹¹ I. T. Kruglikova, KSMoscova 116, 1969, nr. 1; vezi discuția noastră la Conovici, Irimia, *op. cit.*, p. 162, nr. 262–263.

¹² *Ibidem*, nr. 265.

¹³ V. Grace, AthenMitt 89, 1974, p. 199; Lungu, *op. cit.*

¹⁴ Lungu, *op. cit.*, p. 216 preferă anul 199.

¹⁵ V. Grace, BCH 76, 1952, p. 536, nr. 17. Pentru acest gen de ștampile a se vedea Conovici, Irimia, *op. cit.*, p. 161, nr. 255.

¹⁶ J. -Y. Empereur, N. Tuna, BCH 113, 1989, 1, p. 277–291; E. Doger, Arkeoloji dergisi 2, 1994, p. 195–218 și pl. LII–LIV.

¹⁷ M. Coja, BCH, Supplément XIII, 1986, p. 417–450, nr. 133, 135; identificarea acestei perechi și datarea eponimului la Conovici, Irimia, *op. cit.*, nr. 270.

¹⁸ G. Jöhrens, BCH, Supplément XIII, p. 497–503, nr. 13/2–4.

¹⁹ V. I. Kaț, Antičnyj mir i arheologija (mai departe prescurtat AMA) 1, Saratov, 1972,

p. 28–37; idem, AMA 4, 1979, p. 176–191; idem, AMA 9, 1993, p. 96–121; V. I. Kaț, N. F. Fedoseev, AMA 6, 1986, p. 85–105.

²⁰ N. F. Fedoseev, AMA 7, 1990, p. 154–160, idem, *Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, Herson, 1990, rezumatele comunicărilor, p. 79–81; idem, în *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 147–163; idem, VDI 1993, 2, p. 85–104 – cu lista actualizată a magistratilor sinopeeni; idem, *Problemy skifosarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, Zaporoz'e, 1994, p. 189–190, la care se adaugă lucrarea sa de doctorat și alte studii.

²¹ Garlan, CRAI, 1990, p. 490–507.

²² Conovici, SCIVA 40, 1989, 1, p. 29–44; N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea. Dacia, N.S. 33, 1989, p. 111–123; Conovici, Irimia, *op. cit.*, p. 143–159. În 1993 am susținut o teză de doctorat privind cronologia ștampilelor sinopeene; un studiu de sinteză privind noua cronologie a acestor ștampile va apare în Dacia. N.S. 39, 1995.

Pătrunderea masivă a amforelor sinopeene pe litoralul tracic (bulgăresc) al Mării Negre, mai ales la sud de Balcani, are loc abia începând cu grupa a IV-a și mai ales din grupa a V-a, adică de pe la mijlocul sec. III a.Chr.²³, deși pătrunderi sporadice se înregistrează și mai devreme. De aceea nu este de mirare că numărul acestora în interiorul Traciei este cu totul redus. La Kabyle s-a descoperit o singură ștampilă din grupa a IV-a și patru din grupa următoare. Pentru tipologia amforelor sinopeene dispunem acum de contribuțiile lui S. Iu. Monahov²⁴. Ștampila fragmentară de la nr. 185 este de atribuit astynomului *Choregion Leomedontos* din prima parte a grupei a V-a, după simbol (Nike în cvadrigă) și restul de legendă. Nr. 184, cu atribuire sinopeeană nesigură după autor, aparține astynomului *Sokritos Artemidorou* de la Chersones²⁵.

Făț de numărul mic al ștampilelor sinopeene, impresionează numărul relativ mare al ștampilelor de Cos – 14 exemplare din prima jumătate a sec. III a.Chr., din care 9 publicate (nr. 186–194), știut fiind că indicele de ștampilare la această categorie de amfore era foarte mic (cf. *supra*, nota 2). Pentru nr. 191 propunem lectura [Ζ]ωρύγου în loc de [Τ]ωρύγου, luând ca model o ștampilă retrogradă de la Satu Nou²⁶.

Clasa *Heraclea Pontica* este și ea slab reprezentată (2 exemplare de la sfârșitul sec. IV a.Chr., nr. 195 și 196), dovadă o dată în plus orientarea preponderent egeeană a relațiilor economice ale așezării. Atribuirea originii milesiene coloniei Heraclea Pontica (p. 78) este, fără îndoială, un *lapsus calami*, după cum pare a rezulta din bibliografia citată. Se știe că Heraclea a fost fondată de coloniști din Megara și Beoția. Cronologia ștampilelor acestui centru este mult rămasă în urmă. Abia în vremea din urmă a început refacerea ei, fiind necesară alcătuirea unei

noi baze de date cu toate descoperirile și refacerea listei de magistrați²⁷. Exemplarele publicate nu provin din oraș ci din morminte descoperite întâmplător.

Clasa *Cnidus* este reprezentată atât prin ștampile „obișnuite” (6 exemplare, dintre care 5 publicate – nr. 197–201, date în perioadele III–V, adică cca 220–108 a.Chr.), cât și prin așa-numitele „protocnidiene”, mai vechi, tipurile „cu proră” (15 ex., nr. 202–216) și „Zenon B” (3 ex., nr. 217–219), ambele databile în prima jumătate a sec. III a.Chr.²⁸. Importurile cnidiene la Kabyle nu au avut un caracter continuu și au fost mai intense în sec. III a.Chr.

Ștampilele din „grupa *Parmeniskos*” sunt reprezentate de 17 exemplare (12 publicate, nr. 220–231), dintre care 12 cu numele lui *Antipbilos* (9 în catalog, una pe o amforă ce a putut fi întregită). Ponderea acestor ștampile, cu loc de producție necunoscut, este relativ mare în Tracia și mai ales la Kabyle, ceea ce ne duce cu gândul la un centru din Grecia de nord sau Macedonia.

O situație aparte o reprezintă ceea ce autorul numește clasa *Herotimos*. Este vorba de 8 ștampile (nr. 232–239) cu legenda pe două rânduri Ἡροτίμου Ἄν(ῶ), executată cu mai multe ștanțe. Despre ele L. Getov afirmă că se apropie de clasa *Parmeniskos*, fără să dea detalii asupra compoziției pastei. Circulația amforelor cu asemenea ștampile este limitată la bazinul pontic, Kabyle și Seuthopolis. O ștampilă descoperită la Callatis este englică, ceea ce i-a și făcut pe autori să o atribuie Heracleei Pontica²⁹. Dar acolo nu mai cunoaștem ștampile de acest gen, deși există în sec. IV a.Chr. alte genuri de abrevieri³⁰. Ștampilele din această grupă se datează însă în prima jumătate a sec. III a.Chr.

Foarte numeroase sunt ștampilele din clasa „cu roată”, provenind se pare de la Akanthos³¹ și nu de la Amphipolis: 47 exemplare, dintre care

²⁷ Vezi în acest sens N. Pavlicenko, în *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 138–147.

²⁸ O ștampilă Zenon B a fost descoperită în așezarea fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu” (inedită), ceea ce confirmă datarea acceptată pentru această grupă de ștampile.

²⁹ N. S. Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Dacia*, N. S. 13, 1969, nr. 828.

³⁰ Vezi de pildă B. A. Vasilenko, *NE 11*, 1974, p. 3–28.

³¹ Un atelier pentru producerea de amfore cu astfel de ștampile este semnalat la Akanthos de către Garlan, *RĚG 105*, 1992, p. 178, nr. 4.

²³ Pentru o situație de ansamblu a importurilor sinopeene în această zonă vezi M. Lazarov, *Izvestija Varna 14* (29), 1978, p. 11–65, la care trebuie adăugate publicațiile ulterioare.

²⁴ S. Iu. Monahov, în *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 163–204; idem, în *Anatolia antiqua – Eski Anadolu II*, Istanbul, 1993, p. 107–132.

²⁵ V. I. Kaļ, *Keramičeskie klejma Heroneses Tavričeskogo*, Saratov, 1994, cat. nr. 111 și pl. 95/1–111,1 – subgrupa II G.

²⁶ Conovici, *Irimia*, *op. cit.*, nr. 329.

30 publicate (nr. 240–269) – executate cu 18 ștanțe diferite. Aceste ștampile, datate cu precădere în a doua jumătate a sec. IV, au pătruns fără îndoială pe aceeași cale cu amforele thasiene.

Dintre cele 15 ștampile (nr. 270–284) din clasa „*cu monogramă*”, unele pot fi localizate (nr. 273 poate fi de Thasos, nr. 275 este de Chios³², nr. 282 aparține Cnidos-ului³³). Ele ar fi trebuit să fie publicate în cadrul „claselor” respective. Este regretabil că autorul nu prezintă de fiecare dată descrierea pastei. Oricum este evident că ne aflăm nu în fața unei „clase”, ci a unor ștampile provenind din mai multe centre. Numai 6 din ele sunt monograme; în rest, este vorba fie de litere izolate, fie de nume abreviate.

La sfârșitul catalogului se fac referiri la câteva tipuri de amfore neștampilate, întâlnite la Kabyle: Chios, „Soloha I” (de fapt Ikos), „Ust’-Labinsk”, Corint, Chersonesul Tauric și câteva centre nedeterminate. Dintre acestea, cel mai bine reprezentat este Chios, cu amfore datate mai ales în prima jumătate a sec. IV a.Chr. Nu se oferă însă date cantitative. Toate celelalte au o apariție sporadică, ilustrată prin 1–2 fragmente sau câte o amforă întreagă provenind din necropolă.

Partea a III-a – Caracterizare generală a importului. Aspecte cantitative și cronologice (p. 113–124), deși succintă ca număr de pagini, este nu mai puțin importantă. Autorul face aici aprecieri asupra evoluției importurilor amforice din diferite centre, nu numai pentru Kabyle dar și din ansamblul teritoriului Traciei (partea ocupată azi de Bulgaria). Importurile se concentrează, cum era și firesc, în marile centre urbane ale Traciei (Kabyle, Seuthopolis, Philippopolis, zona Mezek – Svilengrad (unde a fost localizată Masteira), zona Șumen, zona Ișperih (cu marele centru getic de la Sborjanovo), dar lipsesc cu desăvârșire în teritoriile locuite de triballi (foarte sugestivă în acest sens este harta de la p. 188–189. În ceea ce privește căile de pătrundere ale acestora, sunt avute în vedere în primul rând orașele grecești vest-pontice, la care se adaugă unele căi fluviale (Hebros și Tonzos), în timp ce altele par a fi fost ignorate (Strymon și Nestos) mai ales în sec. IV a. Chr, perioadă dominată de amforele thasiene. Un rol nu mai

puțin important în difuzarea acestor produse îl va fi jucat, arată autorul, populația de origine greacă din orașele trace – în calitate atât de intermediari cât și de consumatori nemijlociți ai acestor produse.

În ceea ce privește evoluția în timp a importurilor, credem că este exagerat să se vorbească de un „monopol” thasian în sec. IV (p. 114) și de o „conurență” în sensul actual al cuvântului practicată de Chios. În schimb se cerea subliniată ponderea importantă a importurilor din Akanthos pentru a doua jumătate a aceluiași secol. În secolul următor, importurile amforice la Kabyle sunt dominate de Rhodos, Cnidos și Cos (la care s-ar adăuga amforele din grupa „*Parmeniskos*”), în vreme ce prezența thasiană se estompează până la dispariție. Semnificativă ni se pare slaba circulație a amforelor pontice în interiorul Traciei, fie că este vorba de Heraclea Pontica la sfârșitul sec. IV, fie de Sinope și Chersones în prima jumătate a sec. III a.Chr.

Pătrunderea mărfurilor rhodiene la sfârșitul sec. IV nu se confirmă, după ce am arătat că ștampila nr. 282 este de atribuit Cnidosului. Acest fenomen trebuie avut în vedere numai din al doilea sfert, dacă nu chiar mijlocul sec. III a.Chr., cu o scădere în intensitate în primul sfert al sec. II. Această scădere, constatată de noi și pe litoralul românesc al Pontului Euxin, este pusă de autor pe seama conflictului dintre Rhodos și Bizanț în problema strămtorilor, a intensificării activității politice a regatului Pontului în bazinul pontic (p. 119) și a condițiilor politice interne din Tracia în cursul sec. II a.Chr. (p. 120).

Bibliografia și lista abrevierilor (p. 125–140), indicele numelor grecești din catalog (p. 141–142), ilustrațiile (p. 144–190 – cu un tabel sincron al importurilor de amfore la Kabyle) și un rezumat (în limbile rusă și engleză – p. 191–202) încheie lucrarea.

Cu toate erorile semnalate de noi, cele mai multe inerente și datorate stadiului informării, volumul lui Liudmil Getov trebuie considerat o reușită. În afara numerosului material inedit, prezentat într-o manieră modernă și la un înalt nivel științific, el ne oferă pentru prima dată o imagine de ansamblu asupra importurilor

³² Aceeași ștampilă apare pe o toartă de lagynos descoperită la Satu Nou – „Valea lui Voicu”, cf. Conovici, Irimia, *op. cit.*, nr. 331.

³³ Atelierul (datat la sfârșitul sec. IV a.Chr.) a fost recent descoperit în peninsula Dațca,

în zona Reșadiye–Kiliseyani, cf. N. Tuna, J. -Y. Empereur, M. Picon, E. Doğer, în *Anatolia Antiqua – Eski Anadolu I*, Istanbul – Paris, 1987, p. 48 și fig. 2. Aspectul pastei este asemănător amforelor rhodiene, ceea ce a și provocat confuzia autorilor de până acum.

amforice din interiorul Traciei. Tabloul este cu atât mai interesant cu cât el se dovedește substanțial deosebit față de realitățile de pe litoralul vest-pontic, unde prezența produselor pontice este mai puternică pe măsură ce înaintăm

spre nord. El ar merita să fie completat cu analiza celorlalte importuri (ceramică, produse din metal, anme, monede etc.), care să întregască imaginea vieții economice din spațiul tragic.

Nicolae Conovici

MIRCEA BABEȘ, *Die Poienești–Lukaševka–Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1993, 248 p., cu 46 fig. în text și 56 pl.

Cu mai mult de un sfert de veac în urmă, Mircea Babeș (în continuare MB) a început analiza unui fenomen arheologic, cunoscut la acea dată sub numele de cultura Poienești–Lukaševka (în continuare P–L). În anul 1981 manuscrisul a fost încheiat. Datorită unei mici fraze insidioase, dintr-o recomandare făcută de unul din reprezentanții de seamă ai școlii arheologice românești, lucrarea a fost blocată până după decembrie 1989, ceea ce a făcut ca „la această carte soarta să devină aproape o epocă istorică”, după cum nu uită să remarce în cuvântul său introductiv editorul cărții, prof. Rolf Hachmann.

Sprijinindu-se pe o bogată informație arheologică, rezultată în urma cercetărilor efectuate de arheologi români (C. Cihodaru, R. Vulpe, S. Teodor și nu în ultimul rând MB) sau „sovietici” (G. B. Fedorov, M. A. Romanovskaia, S. P. Pacikova), analizând o cantitate impresionantă de descoperiri din România, Republica Moldova, Ucraina, Polonia, Germania, Danemarca și pornind de la contribuțiile sintetice ale acelor care s-au ocupat de diferite aspecte ale fenomenului P–L (R. Vulpe, R. Hachmann, K. Tackenberg, D. A. Macinski, S. Teodor, M. A. Romanovskaia etc.), MB oferă prin lucrarea sa singura monografie existentă a culturii P–L.

După o scurtă și poate nu destul de critică trecere în revistă a contribuțiilor aduse de cercetarea arheologică la elucidarea diferitelor aspecte ale culturii P–L (p. 17–20), sunt analizate monumentele arheologice – capitol structurat pe subcapitole dedicate așezărilor, necropolelor și descoperirilor izolate (p. 21–57). Ar fi fost poate necesar să se insiste mai mult asupra gradului de cercetare și nivelului de publicare (monografiile de situri, articole de sinteză, rapoarte de săpături etc.) a așezărilor sau necropolelor, împrejurare care ar fi putut evidenția astfel mai pregnant contribuțiile aduse de MB și mai ales gradul lor

de verosimilitate. În acest capitol, și apoi lucrul se repetă și la discutarea altor categorii arheologice, MB preferă adesea denumiri ce presupun o atribuire culturală sau etnică, și nu denumiri care definesc tipul specific de așezare sau respectiv de necropolă. Un exemplu este suficient: o categorie de așezări este tratată sub denumirea de „așezări autohtone” cu toate că, după cum sublinează și MB, „care sunt elementele care desemnează caracterul etnic nu se poate stabili fără un anumit arbitrar, deoarece lipsesc criteriile obiective” (p. 30).

Cu mare acuratețe sunt analizate în continuare riturile și ritualurile funerare, structurile combinatorii ale diferitelor categorii de piese de inventar, pe baza cărora se stabilesc tipuri specifice de inventare sau de morminte. Exploatarea lor chorologică s-a putut realiza numai în cazul a trei necropole, dintre care cele de la Poienești și Borosești sunt cele mai importante, nu numai prin amploarea cercetării lor (cercetări ale autorului), dar și prin varietatea detaliilor pe care cercetarea arheologică modernă – iar cercetarea celor două complexe este un exemplu de asemenea tip de investigație – le urmărește. Considerații asupra depozitelor împreună cu valorificarea chorologică a diferitelor categorii de monumente încheie acest substanțial capitol și permit stabilirea ariei de răspândire a culturii și anume regiunile mijlocii și de nord ale Moldovei istorice, dintre Carpații răsăriteni și Nistru. La sud de această zonă se delimitează o altă arie culturală, cea a culturii dacice, ilustrată în mod spectaculos de așezările de tip *dava*, de felul celor de la Brad și Răcățau.

Partea cea mai substanțială a lucrării este dedicată analizei materialului arheologic (p. 58–118), prezent într-o mare varietate tipologică, în cadrul căreia ceramica ocupă locul predominant. Și aici aș fi preferat ca denumirile diferitelor